

Ціннісно-нормативне обґрунтування наукового пізнання в ХХІ сторіччі

У ХХІ ст. наукове пізнання розглядається крізь призму соціальних умов буття, що зумовлює врахування аксіологічних аспектів. У поле досліджень потрапляють людиновимірні системи. Їхнє обґрунтування передбачає включення ціннісних факторів до положень, що визначають науковий пошук. Вивчення цих факторів потребує врахування особливостей сучасного суспільства.

Порядок денний ХХІ сторіччя остаточно підтвердив, що глобальні проблеми людства слід сприймати як результат зміщення ціннісних акцентів у самій науці та, відповідно, відображення цих змін у культурі загалом. В умовах становлення сучасного інформаційного суспільства нагальною проблемою стає сам процес взаємодії людини (у т. ч. дослідника) з інформацією. Експоненціальне зростання інформації призводить до її хаотичного накопичення у інформаційних мережах, що суттєво ускладнює відбір і обробку значущого матеріалу. А тому, як зазначає дослідниця Наумкіна, циркуляція значних обсягів різної за ступенем глибини і змісту інформації часто стає не стимулом для дії (пізнання), а самоціллю, що призводить до відчуження знання [3, с. 251]. Останнє спричинює ситуацію, коли методологічною основою опрацювання значних обсягів інформації стають вміння дослідника авторедагувати, тобто – самостійно вибудовувати пізнавальний процес відповідно до певних норм. Саме процес упорядкування «інформаційного безладу» та «пізнавального хаосу» становить процес наукового пізнання ХХІ сторіччя. У цьому контексті варто згадати, що однією з ознак автора в епоху Постмодерну є зміна свідомості: він перестає створювати нові тексти, а переважно займається компіляцією тих, що вже є. Це є справедливим, також, стосовно до наукових досліджень. Однак, у цьому випадку криється загроза не лише запозичення чужих розробок. Технічно таку роботу може виконувати штучний інтелект (ШІ), до того ж – набагато ефективніше. У цьому криється безпосередня загроза для людства, адже у ШІ відсутня можливість до критичного осмислення інформації, а також визначення пріоритетів забезпечення самозбереження антропокосмічної системи, частиною якої є людина.

С. Б. Кримський зазначав, що усвідомлення соціальної загрози позаетичного знання стало тривожною реальністю доби науково-технічної революції. Історія показала, що великі досягнення науки можуть обернутися на шкоду суспільству, призвести до виробництва варварських засобів глобального знищення, переокреслити гуманістичні перспективи майбутнього тощо. Таке використання наукових знань руйнує цілісність культури, зводить людські цілі наукового пізнання до контркультурних форм апології

техногенного початку цивілізації. Досвід людства свідчить, що знання саме по собі не є благом, як це вважалося за часів античності. Наука справді потребує соціального контролю, що орієнтує її на служіння суспільному прогресу. За межами соціально-морального використання наукове знання втрачає культурно-гуманістичний вимір та впадає у фаустіанські колізії, до яких веде цинізм знання, позбавленого моральних обріїв [2].

Важливим є також розуміння того, що у будь-якій сфері знання дослідник не може ігнорувати ту обставину, що об'єкт дослідження постає частиною буття, до якого належить й сам суб'єкт досліджень. Принаймні це означає, що суб'єкт пізнання має справу з особливою формою реальності – сферою об'єктивації людської свідомості, яка вимагає відповідних методологічних засобів, яких не містить арсенал природничо-наукових досліджень. Дослідження завжди ініціюється суб'єктом, тобто здійснюється з певних ціннісних позицій, установок та інтересів самого суб'єкта пізнання. Отже, наукове пізнання у своїй динаміці спирається на певні регулятиви – когнітивні та соціокультурні цінності. Дослідник керуючись критичною оцінкою доступної інформації самостійно визначає обмеження, які гарантують безпеку для буття та фізичного існування людства.

Дієва роль суб'єктивного фактора в конституюванні об'єктів наукових теорій особливо стала беззаперечною, відколи відбувся закономірний перехід від класичної до некласичної науки. Сфера наукових досліджень охопила нові види реальності з незвичними властивостями – мікросвіт, мегасвіт, світ нанотехнологій тощо, сутність і структура яких принципово не можуть бути надана дослідникові безпосередньо, а опосередковуються пізнавальними здатностями суб'єкта і рівнем їхнього технічного забезпечення. У науковому пізнанні відбувається зміна ціннісних орієнтирів, які слугують основою для визнання отриманого знання як наукового. Вони постають параметром цілепокладаючої системи, що здійснює процедури оцінки та вибору. У зв'язку з цим, ціла низка епістемологічних проблем потребує переосмислення. Серед них є й проблема істини. Крім того вимагають переосмислення внутрішньонаукові (когнітивні) і зовнішньонаукові (соціокультурні, а не лише утилітарні, прагматичні) цінності, що веде до зрушень у співвідношенні фундаментального та прикладного, а також наукової раціональності, уточнення її ідеалів і критеріїв.

За окреслених умов, цілком закономірним є зростання ролі соціально-гуманітарної складової у системі наукового знання. Враховуючи, по-перше, визначальну роль, яку наука з її загальноновизнаними цінностями відіграє в сучасній цивілізації, по-друге, тимчасовий спад інтересу до актуальних, ще зовсім недавно, проблем філософії науки, можна очікувати зростання інтересу до тих проблем, що раніше не потребували такої пильної уваги науковців. Саме завдяки аксіологічному осмисленню співвідношення таких фундаментальних цінностей як «істина – благо», філософія науки (як й загально філософська теорія цінностей) має можливість відкрити нову сторінку своєї історії.

Вказані цінності реалізуються через відповідні норми, критерії і вимоги до наукового дослідження, обґрунтування результатів тощо, що уможливило

виникнення і розвиток наукового знання. Роль та зміст внутрішньо наукових (когнітивних) цінностей досліджували такі філософи науки як Т. Кун, Х. Лейсі, Х. Патнем, К. Поппер та ін. Історично, сукупність цінностей є істотно відмінною не тільки для різних наук, а й для однієї й тієї ж науки, на різних етапах її існування. Сучасний етап розвитку науки засвідчує зміни у функціонуванні таких внутрішніх цінностей як істинність, наукова раціональність, системність, аксіоматичність, логічність, простота, досконалість та автономність.

В постнекласичній науці спостерігається (зокрема й в сфері природознавства) певний відхід від класичної кореспондентської істини до її когерентної концепції. Нові форми математизації знання в теоретичній фізиці знаходять своє застосування у результаті семантичної узгодженості, а не лише спостережень. Відхід від традиційної логіки та методології дають можливість розробити принципово нові підходи. Наукова раціональність допускає «пом'якшення» критеріїв. Також спостерігається збільшення ролі соціокультурних цінностей, які є зовнішніми стосовно науки, зокрема – соціальнопрактична значимість, ефективність, відповідальність за наслідки.

Наукова істина вважається пізнавальною цінністю і, відповідно, має соціальний статус, тому може бути віднесена до «ціннісних універсалій». На початку ХХІ ст. у природничих науках кореспондентська концепція істини залишається пріоритетною. Водночас поживляється інтерес до інших її форм, а саме: когерентної, прагматистської, конвенціоналістської, семантичної тощо. У деяких випадках в природознавстві адекватнішою постає когерентна концепція істини, яка зводить проблему істинності знання до критеріїв самоузгодженості, або несуперечливості.

Ціннісні аспекти фундаментальних і прикладних методів досліджень були розглянуті у монографії Л. Г. Дротянко «Феномен фундаментального та прикладного знання», де наголошується на взаємозумовленості фундаментальних та прикладних досліджень [1, с. 238-245]. Зокрема, якщо фундаментальні методи дослідження розвивають наукові знання в глибину, відкриваючи все нові закономірності дійсності, то прикладні – розширюють поле фундаментальної науки [там само с. 245]. Водночас, розходження між фундаментальними та прикладними дослідженнями з ціннісних позицій зумовлюються, насамперед, мотивацією й цільовими настановами. В межах фундаментальних досліджень має місце виокремлення трьох інтерпретацій діяльності вчених, мотивація й цільові настанови яких зводяться до когнітивної цікавості, можливості подальшого практичного використання і задоволення «духовної потреби людини». Прикладні дослідження спрямовані не стільки на отримання нового знання, скільки на використання вже отриманого знання при функціонуванні іншого, більш конкретного знання, або для практично-корисних потреб і вирішення практичних завдань. Відповідно у галузі прикладних наук серед дослідників домінують поза наукові інтереси: їхні цілі й творча активність належать сферам техніки, промислового виробництва тощо. У сучасній науці спостерігається розмивання меж між фундаментальною («чистою») і прикладною наукою. Фундаментальні дослідження все частіше мають певну практичну, або прикладну ціль.

Система знання стає дедалі відкритою, що унеможливило її прогностичну функцію, властиву закритим системам знання, пов'язаним із закритими системами людської дії. Отже, і сама наука вже не в змозі конструювати універсальну картину світу. «Втрата цілості», «комплексність світу» з його контингентністю, що несе у собі ризики і загрози, є складником діагнозу сучасної доби. Видатний теолог Карл Ранер так описав цю ситуацію: «Сьогодні гуманітарне й природниче знання настільки диференційоване і настільки неосяжне, що його не може досягти ані людство, ані суспільство в цілому, що стосується індивіда, то він щодо цього знання стає дедалі «дурнішим», оскільки своєю індивідуальною свідомістю дедалі менше здатний опанувати цією цілістю, яка постійно зростає; тому що навіть інтелектуал, освічена людина дедалі більше стає спеціалістом, який розуміється у все меншому секторі всього знання» [4, р. 103].

Така ситуація призводить, також, до труднощів щодо ідентифікації відповідальності науковця. Досліджуючи лише свій фрагмент реальності, розробляючи тільки «свою ділянку», науковець не може знати напевно про ймовірні наслідки, тим більше далекосяжні наслідки своїх досліджень, особливо в разі прикладного застосування науки, пов'язаного із вторгненням у природу. Отже, наука стає дедалі відкритою системою, що утруднює її прогностичні можливості.

У філософських дискусіях останніх десятиліть особливе місце займає обговорення питань практичної етики та соціальної етики, тематичне поле дослідження якої спрямоване на розв'язання проблем обґрунтування моральних принципів, а також її застосування до конкретних форм людського буття, які досліджуються відповідними соціальними теоріями – філософією науки, економічною теорією, філософією техніки та соціальною екологією. Насамперед проблема застосування етики стосується такої соціальної системи, як наука, сфери наукових досліджень, технічних винаходів, технологічних практик. У вирішенні проблеми науки виникає принаймні два важливі запитання. По-перше, яким чином пов'язана із принципом об'єктивності ціннісно-нейтральна наука, спираючись на свої системні коди (істина/хиба), водночас здатна враховувати моральні належності, кодами яких є добро/зло, добре/погане? По – друге, як у науці можна відновити цілісне осягнення світу, коли вона дедалі більше диференціюється, аби дедалі більше бути інструментальною та функціональною? Адже саме таке цілісне розуміння світу містить морально-ціннісні виміри.

Відтак ціннісно нейтральне знання, до якого прагне наука з її принципом об'єктивності, доповнюється трансцендентально-комунікативною передумовою нейтрального щодо цінностей відношення комунікативного взаєморозуміння. Втім цінності життєвого світу (моральність) входять у контекст науки не безпосередньо, а опосередковано, - у вигляді норми аргументованого досягнення порозуміння. Це дає змогу реабілітувати й домагання гуманітарної науки на обґрунтування загально значущих етичних норм, долаючи обмеженість концептів «ціннісно-нейтрального знання», з одного боку, й ірраціонально легітимованих етичних цінностей, – із іншого.

Підсумовуючи, зазначимо, що варто розглядати засади єдності науки та культурно-історичних систем, їхню взаємодію у всесвітній історії на аксіологічних засадах. Необхідною формою конституювання науки в системі культури є світогляд як вищий щабель усвідомлення знання і його ціннісних засад. Через світогляд у системі культури були вироблені ідеї, які мали фундаментальне значення для формування та розвитку науки. Світогляд є невід'ємним складовим Людини Розумної, обтяженої системою цінностей, морально-етичних настанов та інстинктом самозбереження. Саме іманентна присутність світогляду дослідника забезпечує ціннісно-нормативне обґрунтування наукового пізнання в ХХІ сторіччі.

Список літератури

1. Дротянко Л. Г. Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнекласичне дослідження). К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу. 2000. – 423 с.
2. Наука як феномен цивілізації / С. Кримський // Вісн. НАН України. – 2003. – № 3. – С. 7-20.
3. Наумкіна О. Особистісне знання в епоху інформаційно-телекомунікаційних технологій [Текст] / О. Наумкіна // Філософія гуманітарного знання : соціокультурні виміри : матеріали міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2007. – С. 250 - 252
4. Rahner K. Über die intellektuelle Gebuld mit sichselbst// Toleranz. Tübinger Universität strecken. Bd. 31 / hrsg. P. Stuhlmacher. – Tübingen: Attempto-Verlag, 1982. – S. 103.